

2. Příčiny sociálních deviací (Teorie a přístupy)

Existence sociálních deviací - odlišného, většinou problematického a společností negativně hodnoceného chování a jednání - pochopitelně vyvolává otázky po jeho příčinách. Pochopení příčin sociálních deviací je důležité pro strategii a konkrétní formy sociální prevence, pro sociální politiku, sociální práci, pro pedagogiku a další pomáhající profese.

Sociální deviace představují širokou škálu jednání a chování od brutálních zločinů a jiných společensky vysoce nebezpečných aktivit až po různé osobní a skupinové odlišnosti společensky neutrální. Tomu také odpovídá velké spektrum příčin, které pro jejich různorodost lze poměrně obtížně kategorizovat. Každý čin, jednání, chování je vždy výsledkem množství faktorů a jejich vzájemné interakce. Významnou roli hraje:

- osobnost aktéra (aktérů), která je sama složitým multifaktoriálním fenoménem,
- prostředí (přírodní, sociální)
- konkrétní situace, ve které se čin nebo jednání odehrává.

V souladu s chápáním člověka jako komplexu vzájemně se ovlivňujících faktorů biologických, psychologických, sociálních a spirituálních můžeme i příčiny sociálních deviací hledat v těchto oblastech našeho života. Existuje proto celá řada teorií a přístupů, které se příčinami vzniku sociálních deviací zabývají z různých hledisek.

2.1 Biologické teorie.

Biologické teorie vycházejí z předpokladu, že člověk je primárně determinován především biologicky, přičemž základ jeho konstituce je formován v procesu evolučního vývoje a určen dědičně. U deviantních aktérů podle těchto teorií existují specifické, odlišné biologické charakteristiky.

První příklady biologického přístupu objevíme již v antice, kdy existence nemocí, poruch temperamentu a „nemorálního“ chování byly odvozovány **z nerovnováhy tělních tekutin** (Aristoteles, Hypokrates, Galénos).

V 15. a 16. století se v Evropě zdůrazňoval vztah mezi **fyzionomií** (tělesnými znaky) a charakterem a chováním člověka. Bradavice, „oheň“ ve tváři, chybějící nebo přebývající prsty, tvar čela a další fyzické anomálie byly považovány za „Boží prst“. Pro jejich nositele měly často tragické důsledky.

Na sklonku 18. století zformuloval vídeňský anatom Franz Joseph Gall teorii zvanou **frenologie**. Ta přisoudila vládu nad většinou lidských vlastností - včetně protisociálního chování - určitým oblastem mozku. Čím větší je daná

regulační oblast v mozku, tím lépe je daná vlastnost vyvinuta. Velikost příslušné oblasti mozku podle Gallovy teorie ovlivňuje tvar a výstupky na lebce. Ještě v celém následujícím století se v mnohých věznicích pořizovaly sádrové odlitky hlav odsouzených, aby byly připraveny na nejrůznější měření a výzkumy. V 19. století rozvoj přírodních věd výrazně ovlivňoval i vědy o společnosti.

Pozitivistická kriminologie rozvíjející se v té době vychází z principů evoluční biologie. Zločinec je podle tohoto přístupu jedinec, jehož vývoj byl narušen a jeho abnormalita se manifestuje v oblasti tělesné, duševní i morální. Projevuje se tělesnými znaky i kriminálním chováním.

Cesare Lombroso, (1853 – 1909) italský vězeňský lékař předpokládal existenci tzv. „rozených zločinců“ (*Zločinný člověk*, 1876), kteří představují regresi na nižší stupně evoluce a organického vývoje. Vyznačují se atavizmy- (biologická rezidua předchozích stadií organického vývoje) a fyzickými stigmaty (abnormální chrup, asymetrie tváře, nadbytečné prsty, defekty uší a nosu apod.). Podle Lombrosa mají fyzické defekty přímý vztah k deviantnímu chování (alkoholizmu, sexuální deviaci, kriminalitě apod.) Obojí jsou důsledkem vývojové regrese, takže z přítomnosti fyzických defektů lze spolehlivě usuzovat na dispozici k deviantnímu jednání. Kromě rozených zločinců připouštěl Lombroso i jiné typy (zločinec příležitostný, emocionální, duševně nemocný, epileptický).

Na italský pozitivismus navázala ve Spojených státech amerických **kriminálně-antropologická škola**, podle které deviace vzniká v důsledku působení převážně negativních činitelů prostředí na jedince, kteří nejsou schopni tomuto tlaku úspěšně čelit a prosadit se v podmínkách boje o vlastní existenci. Z pozitivistických tradic rovněž vychází **konstituční typologie**, která se na základě zhodnocení souboru zděděných tělesných a duševních vlastností jedinců pokouší k jednotlivým tělesným typům přiřadit určité psychické vlastnosti, včetně sklonu chovat se deviantně (Kretschmer, Sheldon)

Ve Spojených státech se zejména v první polovině 20. století stávají populární **genealogické studie**, které se snaží dokázat, že inteligence a schopnost chovat se určitým způsobem je dědičně zakódována a že ji lze dovést z rozboru osudů předků. Tyto teorie měly často rasistický podtext, nebo byly rasisticky interpretovány.

Při hledání příčin kriminálního jednání byla stále věnována pozornost **studiu mozku a jeho jednotlivých oblastí**. Sídlo agresivity bylo lokalizováno do oblasti čelních mozkových laloků. Ve třicátých čtyřicátých letech 20. století se rozšířila neurochirurgická metoda zvaná **lobotomie**. Při tomto zásahu bylo přerušeno spojení mezi čelními laloky a zbytkem mozku. Lobotomie měla učinit nebezpečné zločince méně agresivními, používala se i při léčení dalších psychických onemocnění, např. schizofrenie. Masově se lobotomie používala zejména ve státních nemocnicích v USA, kde se léčili hlavně chudí. Pacienti se po operaci zklidnili a byli lépe zvládnutelní. Zákrok však natolik ovlivnil jejich duševní život, že je nadále bylo jen stěží možno považovat za plnohodnotné

lidské bytosti. Stali se strnulí, apatičtí, tupí (odborný název tohoto stavu je katatonie). Přestože v roce 1949 dostal objevitel lobotomie portugalský neurochirurg Antonio Egas Moniz Nobelovu cenu za medicínu, byla po několika letech lobotomie jako lékařská metoda zakázána. Dnes se lobotomie považuje za medicínské barbarství a dcera jedné z lobotomovaných patientek organizuje petici za odebrání Nobelovy ceny jejímu autorovi.

Výzkumy ale dále pokračují a zaměřují se na zkoumání možností zavést do mozku elektrické čipy, které by ve vybraných oblastech působily stimulačně a tím pozitivně ovlivňovali fungování příslušné oblasti.

Od počátku osmdesátých let 20.století klasické biologické teorie ustupují pod vlivem rozvoje medicíny a moderní biologie (vč. etologie a sociobiologie) a konstituuje se komplexní disciplína **biokriminologii**, která se zaměřuje na fyzické aspekty psychologických poruch a onemocnění. Výzkum je zaměřen na studium genetických anomálií, na změny ve vývoji centrálního a autonomního nervového systému, na vztah mezi limbickým systémem a kriminalitou, na EEG anomálií, na biologickou podmíněnost poruchy pozornosti s hyperaktivitou (ADHD), na studium biochemických faktorů. Na působení neuropřenašečů – dopaminu, serotoninu, noradrenalinu a dalších, na vliv léčiv na psychologii člověka a další faktory.

Biologické teorie obecně (minulé i ty současné) spojuje přesvědčení o existenci biologické predispozice, která sama, nebo v kombinaci s jinými vlivy, může způsobovat deviantní jednání jednotlivce. Pro rozvoj deviantního jednání tak není určující výchova jedince a vliv sociálního prostředí, ale biologická podstata člověka, která determinuje jeho další vývoj. Základní otázkou biologických teorií je „kde je v člověku chyba?“.

Moderní teorie jsou ve svých tvrzeních daleko opatrnější než byly kategorické pohledy předcházejících koncepcí. Jejich současným rysem je akceptace a příklon k relativistickému pohledu, a to i přesto, že neustále vyzdvihují primární význam biologické determinace lidského jednání. Představa agresivního, brutálního maniaka s nízkým IQ a silnými atavistickými sklony také daleko lépe vyhovuje portrétu, který si o „typickém deviantovi“ vytvořila většina lidí.

Biologické přístupy není možno absolutizovat, člověk je však biologickým organismem, podléhá biologickým zákonům a biologická predispozice k určitému jednání je nesporná. Do jaké míry se tato predispozice naplní záleží na dalších faktorech.

Britští vědci objevili „gen zločinnosti“

WASHINGTON - Proč jsou někteří lidé agresivní? Tuto otázku si jistě někdy položil každý. Odpověď na ni hledali také vědci z londýnské King's College. Zjistili, že velkou úlohu sehrává jeden určitý gen a zážitky z dětství.

Účinky genu, který dává člověku do vínku neposlušnost a agresivitu, zkoumali vědci pouze u mužské populace. Je totiž umístěn na chromozomu X, a proto je u žen těžší jeho účinky sledovat. Muži mají jeden chromozom X a jeden Y, zatímco

ženy mají dva chromozomy X. Vědci se proto domnívají, že pokud se u dívek vyskytne „gen agresivity“ na jednom chromozomu X, jeho účinky mohou být vyrušeny tímtež genem na druhém chromozomu X. To je podle nich také možné vysvětlení toho, proč ženy obecně :méně holdují násilí.

Diskutovaný gen kontroluje aktivitu enzymu zvaného monoaminoxidáza A (MAOA). Tento enzym narušuje činnost neuroprénašečů, chemických látek ovlivňujících náladu a pocity. Vědci zjistili, že muži s genem omezujícím produkci MAOA jsou náchylní k asociálnímu chování a násilí. Naopak asociální chování se málokdy vyskytuje u jedinců s genem podporujícím produkci MAOA. To, že je člověk vybaven „genem agresivity“, ho však ještě nepředurčuje ke dráze kriminálního. Odborníci tvrdí, že existuje ještě další faktor, který sehrává velice důležitou úlohu tím, že uvádí v činnost daný gen. Jedná se o výchovu a zážitky z dětství - tedy to, zda byl člověk v útlém věku fyzicky či psychicky týrán. Třetina všech mužů má genetickou výbavu spojenou s nízkou aktivitou MAOA. Jestliže člověk patří do této 'rizikové skupiny' a navíc byl v dětství bit nebo psychicky týrán, je zde velká pravděpodobnost, že se u něj objeví asociální chování

Podle studie uveřejněné v časopise Science se asociální chování vyskytlo u 85% zkoumaných chlapců, kteří patřili do „rizikové skupiny“ a měli nezáviděníhodné zážitky z dětství.

Vědci došli k výše uvedeným závěrům na základě šestadvacet let trvajícího výzkumu, v němž se zaměřili na chování 442 vybraných chlapců. Všichni se narodili v tomtéž roce (1972) a na tomtéž místě (ve městě Dunedin na Novém Zélandu). Odborníci tak chtěli zajistit, aby se jejich genetické výbavy co nejvíce podobaly. Chování chlapců bylo monitorováno 26 let, od jejich útlého dětství až do dospělosti 36% chlapců z vybrané skupiny bylo již v jedenácti letech pravidelně fyzicky trestáno, sexuálně zneužíváno nebo psychicky tyraně. Dalších 8% nepravidelně. Chlapců, kteří se ocitli v „rizikové skupině“ a navíc patřili k týraným bylo mezi zkoumanými 12%. Současně však tato triapadesátičlenná skupinka měla na svědomí 44 procent veškerých násilných činů spáchaných 442 vybranými chlapci. (reuters, MF dnes)

2.2 Psychologické teorie

Psychologické teorie za rozhodující faktor, který sociálně deviantní jednání vyvolává považují lidskou psychiku a duševní pochody člověka. Z hlediska psychopatologie je deviace považována za „nemoc“ a „abnormalitu“; za něco, co je třeba léčit a podrobovat kontrole lékařů.

V první polovině 20. století dominantní místo mezi psychologickými teoriemi kriminogeneze zaujímají **psychoanalytické koncepce**, vycházející z učení Sigmunda Freuda, které deviaci považují za projev zablokovaných a potlačených pudových sil.

Freud bývá bohužel spojován výhradně se sexualitou a bývá mu zazlíváno, že na

ni kladl přehnaný důraz. 1. světová válka byla pro Freuda velikým otřesem, který jej zasáhl jak profesně, tak osobně. Právě pod dojmem této tragédie začal zvažovat možnost destruktivních pudů, které nás nutí ničit a zabíjet. V roce 1920 nahradil libido termínem *eros* a jako protiklad k němu připojil *tanatos*. Zatímco *eros* je tvořivý, plodný, snaží se rozmnožovat a sjednocovat, *tanatos* naopak tíhne k umrtvení, k vytváření neživého z živého a k destrukci. Agrese je zde oddělena od pudu sebezáchovy a stává se autonomním zdrojem energie. Agrese je dle tohoto nového pojetí „zvnějšněním“ (externalizací) tanatu. Kdyby totiž jedinec podlehl volání pudu smrti, zničil by sám sebe, což můžeme pozorovat například u sebevrahů, nicméně *eros*, tedy pud života, se bude do poslední chvíle snažit této sebedestrukci zabránit, a tak dojde k tomu, že jedinec svou touhu po ničení a zmrtvění otočí ven, proti druhým a vnějšímu světu.

Z psychoanalytické tradice vychází celá řada koncepcí zaměřených na analýzu špatně uspořádané struktury psychiky individua či na problematiku psychoanalytické typologie osobnosti, včetně konceptu autoritářské osobnosti. O integraci psychoanalýzy s behaviorismem se pokusila **teorie frustrace a agrese**, podle níž má člověk určité vrozené instinkty, které zásadním způsobem ovlivňují jeho vývoj. Společenské prostředí brání svobodným vnitřním projevům člověka, a tím u něho vyvolává frustraci, která uvolňuje agresivní a ničivé síly.

V padesátých letech vzniká ze spojení psychoanalýzy, neodarwinismu, genetiky a etologie **teorie vazby a mateřské deprivace**, podle níž je pro rozvoj člověka rozhodujícími několik prvních let života, kdy se vytváří vazba mezi dítětem a matkou. Pokud je dítě zbaveno mateřské lásky, pak se může vyvinout v psychopatickou a deviantní osobnost.

Vznik a rozvoj deviantního jednání v závislosti na osobní morálce studuje **psychologie morálního vývoje**, která za devianty považuje jedince s nedostatečně rozvinutou úrovní morálky.

Sociálně psychologické stanovisko spojuje se sociologickým poznáním psychologická **teorie sociálního učení**, podle které se každé, a tedy i deviantní lidské jednání rozvíjí zejména učením, a to na základě získané zkušenosti.

Z analýzy struktury osobnosti vychází i **psychiatrické koncepte psychopatické osobnosti**, kdy psychopatie není považována za nemoc, ale za poruchu osobnosti, její struktury a vývoje. Psychologický a psychiatrický výzkum v této oblasti vedl k vzniku řady manuálů a programů sloužících k identifikaci osob s deviantními rysy osobnosti.

I když psychologové obecně uznávají, že biologické a sociální prostředí determinuje duševní vývoj člověka, prioritní důraz kladou na psychologickou stránku vytváření osobnosti. Osobnost je jimi popisována a analyzována na základě určitých charakteristik, které mohou mít stránku jak vnitřní (projevující se zejména určitými osobnostními rysy a schopnostmi), tak vnější (určující projevy osobnosti navenek). Z hlediska etiologie deviantního jednání zaměřují psychologové svou pozornost zejména na studium poruch v emocionální sféře

jednotlivce, nedostatečnou socializaci, deprivaci, slabě vyvinuté morální hodnoty či agresivitu. Pozornost však věnují i situaci a prostředí, které vedou nebo vyvolávají deviaci, zabývají se otázkou vlivu osobnostních faktorů na deviantní jednání a zkoumají vztah mezi různými druhy duševních poruch a deviací či kriminalitou.

Současné psychologické koncepce deviantního jednání se vyznačují jednak důrazem na **analýzu individuálních diferenčních faktorů v deviantním jednání** (porušení normy je závislé na tom, zda očekávaný prospěch z tohoto porušení převáží očekávané náklady), jednak příklonem k **interdisciplinárnímu přístupu** a k integračním teoriím spojujícím biologické, psychologické a sociologické vědění s poznatky psychiatrické, sociální a policejní praxe. **Psychologické faktory významně ovlivňují vznik a průběh deviantního jednání, ale i tyto faktory je nutné chápat v kontextu působení dalších vlivů. Ilustrující úvahy.**

Řešení morálního dilematu:

Na rozdvoujících se kolejích v lomu pracuje za výhybkou na jedné koleji 5 dělníků, na druhé koleji 1 dělník. Jsou ohroženi nenadále přijíždějícím vozíkem. Nelze je varovat. Obsluhující výhybky má možnost jejím nastavením zahubit 1 dělníka a zachránit 5 dělníků, nebo naopak. Jeho rozhodnutí bude relativně snadné.

Ve druhém případě není výhybka, na koleji pracuje 5 dělníků, které je možno zachránit pouze tím, že na koleje bude shozen přihlížející člověk, jehož tělo vozík zastaví. Výsledek bude stejný – obětování 1 člověka za záchránění 5. Přesto v tomto případě bude rozhodování pro toho, kdo má muže na koleje shodit, těžší.

Naše rozhodování je ovlivňováno emocionálně, instinktivně, principem strasti a slasti dlouhodobě evolučně budovaným (zabití druhého působí strast) a na druhé straně rozumovým hodnocením volby menšího zla na základě morálních kritérií. Obojí rozhodování se děje v různých částech mozku. Výsledek je kombinací obou principů, podle konkrétní situace.

Začátkem sedmdesátých let uskutečnil Stanley Milgram experiment, při kterém zjistil, že více než 60% náhodně vybraných obyčejných slušných lidí bylo ochotno pod vlivem vědecké autority udělovat elektrické šoky o napětí až 450V bezbranné oběti (herci, který hrál roli vyučovaného a reakce na šoky jen předstíral). Tito jedinci nebyli nijak disponováni ke zlu, dostali se prostě do určité situace, a ta dokonala proměnu obyčejných lidí v pachatele zla.

V roce 1971 zasáhl Philip G. Zimbardo do dlouhotrvající debaty o tom, zda je naše jednání ovlivňováno především našimi osobnostními rysy, temperamentem, charakterem či strukturou naší motivace, anebo na ně spíše působí okolnosti a situace, do kterých se dostáváme nezávisle na naší vůli či na našich záměrech. Řídil experiment, jehož cílem bylo sledovat, jak se promítne do chování mladých a duševně zcela zdravých studentů buď zážitek ztráty svobody, anebo

na druhé straně přijetí role nadřízeného dozorce.

Vlastní experiment probíhal následovně: Část dobrovolníků byla náhle zatčena a umístěna do simulovaného vězení, které bylo vybudováno ve sklepech Psychologického ústavu Stanfordské univerzity. Vše probíhalo ve shodě s běžnou policejní i soudní praxí. Druhá skupina studentů byla postavena do role dozorců, kteří měli dohlížet na pořádek ve vězení a hlídat nebezpečné zločince. Přítomen byl po celou dobu lékař a dále ředitel věznice, kterým byl sám autor. Pokus byl plánován na 14 dnů, ale bylo nutno jej přerušit již po několika dnech. Vězňové se hrotili a dozorcí se stávali stále agresivnějšími a brutálnějšími a zneužívali svou moc. Sám Zimbardo v roli ředitele simulované věznice se přistihl, že po jejích chodbách chodí jiným krokem. (viz Vesmír č.10/2005 str.579).

Dalším příkladem vlivu vnější situace na naše chování mohou být velké katastrofy, které zasáhnou davu lidí (záplavy, zemětřesení, hromadná neštěstí), kdy dochází k hromadnému neklidu a projevům chování tu s převažujícími rysy paniky (bezcílné pobíhání, křik, lomení rukama, rvaní oděvu, vlasů, skoky z výšky), tu agrese (znásilňování, rabování, zabíjení) či kriminálního chování obecně (keřasení, charitativní podvody, okrádání bezmocných, zločinné spekulace parazitující na neštěstí druhých).

Ti, kdo na takové projevy hledí zvenčí, si vždy znovu kladou otázku, jak je to možné. Kde se tolik zla najednou bere: je hyenismus vsutku zabudován do základů i jinak slušných lidí? Na poslední otázku si rovnou řekněme, že ano, ale nedávejme těmto základům hned na počátku licoměrně hodnotící znamení.

Lidská psychika je mnohvrstevná, formovaná v hlubinách přírodního vývoje nesčetnými, dnes těžko představitelnými podmínkami.

Za normálních okolností je světu nastavena jen její poslední, aktuální vrstva. Ta také řeší aktuální problémy a je pohříchu tenká, i když ne u každého stejně. Jak tenká je, o tom se přesvědčuje hlubinná psychologie při pokusech o sondáž spodních, často velmi zasutých vrstev. Právě v nich se mnohdy nacházejí zakopány příčiny (konflikty, traumata) poruch a příznaků zrcadlících se na povrchu a nedávajících bez bližšího ohledání'smysl.

V reakci na náročné životní situace se v nás v určitém pořadí spouštějí hierarchicky uspořádané mechanismy jejich zvládání, a to vždy ve snaze konfrontovat hledané řešení s dosavadní zkušeností. Čím méně zkušenosti je k dispozici, tím méně „racionální“ a tím archaičtější vzorce chování přicházejí na řadu. A když už nezbyvá nic, spustí se bezcílné, nahodilé chování, které je vlastně jakousi snahou dostat se z neřešitelné situace jakkoli kamkoli, kde je náznak naděje nějaké řešení nalézt. Toto chování už není racionální a neodpovídá žádné dosavadní zkušenosti, neboť všechny dostupné prostředky již byly vyčerpány. Jde o „stav nouze“, který máme coby „pud sebezáchovy“ ve své biologické podstatě zabudován všichni. Vzdělání, průprava, kultura, morálka a víra na tom změni jenom hranici, které musí být dosaženo, aby se takové vzorce

chování spustily. Někde na konci jsme na tom ale všichni prakticky stejně. Tváří v tvář mučení vlastního dítěte je schopen bez rozmyslu vraždit do písmene každý.

Lidská psychika má nadto svou, rovněž vícevrstevnou, sociální dimenzi, pro kterou platí podobné zákonitosti. Při překročení určitého množství jednotlivců ve vymezeném prostoru dojde ke změně chování, způsobované mimo jiné nárůstem anonymity, a tedy snížené individuální zodpovědnosti za vlastní projevy. Anonymní projevy jsou vždy rychleji zbaveny civilizačního nánosu než takové, za kterými jsme individuálně rozpoznatelní, či pod které se musíme podepsat.

„Léčbou“ již nastalého rozvratu jsou pak nakonec již opravdu pouze opatření stejně brutální jako podmínky, které rozvrat vyvolaly: stanné právo a nulová tolerance: Ruku v ruce s nimi musí však přicházet naděje a skutečná pomoc materiální i duchovní.

(Cyril Höschl – Lidové Noviny 5.9.2005)

2.3 Sociologické teorie

Zatímco biologické a psychologické teorie deviace vycházejí z analýzy individua, sociologický přístup zdůrazňuje rozhodující vliv společnost při vzniku sociálních deviací i při definování toho, co je a co není deviantní jednání. Deviace z pohledu sociologického představuje hrozbu celé společnosti. Nekonformní chování, které je v rozporu s těmi pravidly, jež uznává většina, představuje hrozbu sociálnímu řádu, a tím i nebezpečí pro sociální stabilitu celku. Porušení jakýchkoliv sociálních norem tak vede k deviaci, která v konečném důsledku může rozložit daný sociální řád a způsobit destrukci celé společnosti.

Sociologie přistupuje ke zkoumání sociálních deviací a kriminálního jednání ze dvou hledisek. První má shodné body s biologickým a psychologickým přístupem a primárně se zabývá etiologií, tj. otázkou, **proč k deviaci došlo** a jaké sociální síly způsobily, že se jedinec dopustil deviantního či protiprávního jednání. Druhý přístup spíše než otázka vzniku deviantního jednání budou zajímat **postoje společnosti a pravidla, která jsou porušována**, proč jisté chování, rysy či osoby jsou tradičně spojovány se stigmatizací, odsuzováním a trestáním.

Historicky nejstarší sociologický přístup ke zkoumání deviantního jednání představuje **teorie anomie**, která vychází z pojetí sociální patologie, tedy představy, že podobně jako existují zdraví a nemocní lidé, tak existují i zdravé a nemocné společnosti. (Emile Durkheim). Stav anomie je stav společnosti, ve které jsou oslabeny nebo přestávají platit společenské normy, je oslabeno kolektivní vědomí a sociální kontrola a lidé mohou bez zábran prosazovat své individuální zájmy. Jde o období prudkých společenských změn, období válek, revolucí, přírodních katastrof aj.

Z konceptu anomie vychází i řada **strukturálních teorií deviace**, které původ deviace vysvětlují z hlediska pozice, kterou jednotlivci nebo skupiny zaujímají ve struktuře společnosti.

Sociálně patologické pojetí chápání deviace je i vlastní **teorii sociální dezorganizace**, pro kterou jsou sociálně deviantní jevy problémy především velkých městských aglomerací (speciálně okrajových sídlišť). Deviace je považována za produkt dezorganizovaného městského prostředí.

Podle **teorie diferenciální organizace** není deviace ani tak produktem prostředí dezorganizovaného jako spíše diferenciálně organizovaného. Deviantní jednání tak není odchylkou od konvenčního řádu, ale je jednáním s vlastní vnitřní strukturou a integritou, které se v městském prostředí dostává do konfliktu s konvenčními normami.

Subkulturní teorie vychází z představy, že deviace je výsledkem konformity s normami a hodnotami různých sociálních skupin, jichž jsou jednotlivci členy. Jednotlivé sociální skupiny (etnické menšiny, skupiny s odlišnou sexuální orientací, drogově závislí, squatteři, anarchisté a další) mají své specifické sociální normy (pravidla chování), která se liší od sociálních norem většinové společnosti. Deviace je pak výsledkem konfliktu mezi těmito normami.

Subkulturní teorii je i blízký koncept tzv. **nelegitimních možností**, který deviaci chápe jako produkt nedostatku příležitosti dosáhnout úspěchu a bohatství legitimní cestou.

Teorie kulturního přenosu zdůrazňuje vliv výchovy a dalších forem předávání vzorců chování v rodině i v širším společenském prostředí.

Na sklonku šedesátých let se v etiologii deviantního jednání začíná prosazovat **teorie sociální kontroly**, která se předcházející směry (zejména teorie anomie, subkultury a sociální dezorganizace) pokouší spojit s **teorií sociálního učení**.

Teorie sociální kontroly předpokládá, že i když k porušení norem existuje obecně velice silná motivace, většina lidí se nechová deviantně v důsledku existence sociální kontroly. K porušení konvenčních norem dochází teprve tehdy, když je tlak sociální kontroly slabý nebo narušený. K deviantnímu jednání vede i příliš silná sociální kontrola, která nutí jedince pravidla obcházet a hledat různé formy protestu a úniku. (Viz analogie s liberální a autoritativní výchovou).

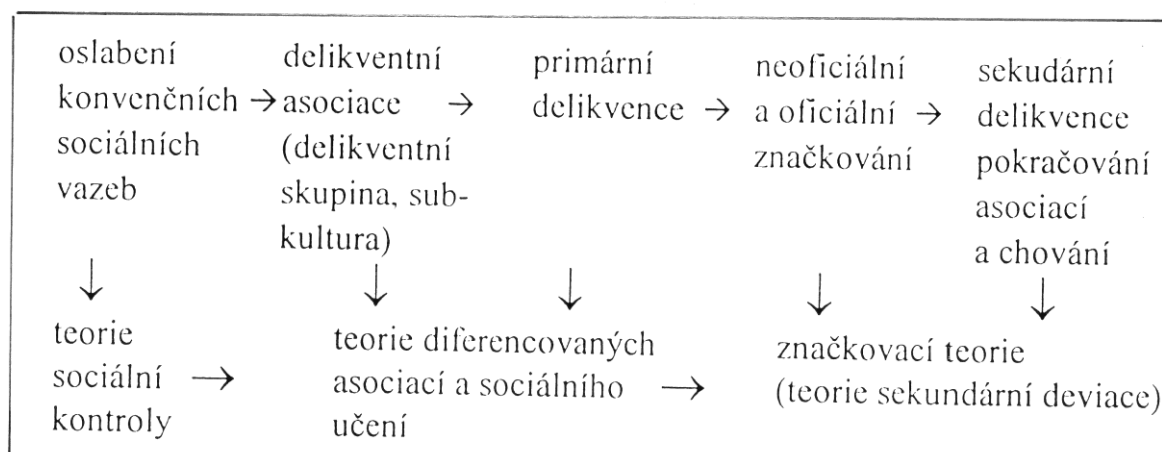
Druhá skupina sociologických teorií na deviaci či deviantní jednání nenahlíží jako na určitý specifický typ chování, ale spíše je toto jednání analyzuje z pohledu porušení sociálních pravidel. Pozornost je tedy zaměřena na postoje a reakce společnosti, na to, proč určitá pravidla jsou zdůrazňována, kdo tato pravidla vytváří, proč vytváří zvláště tato pravidla, proč dochází k porušování zpravidla pouze určitých norem, proč zejména určité osoby (nebo určité typy) jsou vězněny a trestány a jaké sociální důsledky vytváření pravidel a jejich vynucení vyvolává. Tento přístup vychází z reaktivního pojetí sociální deviace, zatímco první skupina teorií odpovídá spíše pojetí normativnímu.

Etiketizační a interakcionistické teorie se zaměřují nejenom na tvorbu pravidel, ale především na reakci, kterou vyvolává jejich porušení. Ve srovnání s jinými koncepcemi tyto přístupy kladou důraz zejména na definování deviance, vlastní vytváření morálních definic, publikum, které jednání posuzuje, vnitřní svět deviantů a stigmatizaci.

Teorie konfliktu soustřeďuje pozornost zejména na tvorbu pravidel trestního práva. V centru analýzy teorie konfliktu stojí zejména fenomén moci a mocenských skupin a institucí, zformovaných k vynucení dodržování trestně právních norem.

Od druhé poloviny osmdesátých let 20.století můžeme v oblasti sociologického zkoumání deviantního jednání vidět pozvolnou tendenci o integraci jednotlivých sociologických koncepcí a snahu o vytvoření jak multipluralitní integrativní teorie, tak i o interdisciplinární přístup, aplikující poznatky různých humanitních disciplín na studium jednotlivých aspektů projevů sociální deviace.

Jednotlivé teorie se zaměřují na dílčí aspekty problému, ale pouze jejich spojením (kombinací) dostaneme reálnější obraz konkrétního jevu, situace

Sociologické teorie příčin sociálních deviací se pokoušejí analyzovat vliv prostředí – společnosti, její struktury, jejího fungování, sociálních norem a kontrolních mechanismů, postojů a reakcí společnosti. Spolu s biologickými a psychologickými teoriemi vytváří složitý soubor vlivů, které se podílejí na vzniku a vývoji deviantního jednání jednotlivců a sociálních skupin.

2.4. Úvaha na závěr – spirituální rozměr zla

Předchozí úvahy jsme zakončili konstatováním že sociologické příčiny spolu s biologickými a psychologickými faktory vytváří složitý soubor vlivů, které se podílejí na vzniku a vývoji deviantního jednání jednotlivců a sociálních skupin.

V přírodovědeckém časopise *Vesmír* č. 3 z roku 2005 najdeme dva články věnující se této tématice (Marek Vácha: *Mezi biologickou medicínou a filozofií* str.168-171 a Ivan.M.Havel:*Kdo spasí naše duše* str.123), které rozšiřují téma o filozofický rozměr.

Pojem filozofie je zde můžeme chápan velmi široce, jako přístup, který zahrnuje i to, co není jen exaktní ve smyslu pozitivistické vědy (přírodní, společenské), tedy i přístupy zahrnující spiritualitu a transcedenci naší existence.

Autoři připomínají úspěchy v rozvoji genetiky a speciálně v dešifrování lidského genomu a konstatují, že projekt Lidský genom opouští rámec molekulární biologie - přesahuje do filozofie, a především do etiky. 3-5 % rozpočtu tohoto gigantického projektu je věnováno rozboru etických, sociálních a legislativních dopadů výzkumu. Vznikl tak největší etický projekt v historii planety.

Při zkoumání otázky, co vlastně modeluje chování člověka, je možno identifikovat čtyři oblasti. Jsou to: **geny, prostředí, developmentální šum a svoboda člověka.**

Úvahy o vlivu genů a prostředí na organizmus člověka jsou známy již z konce 19. století a v různé podobě se prolínají s dějinami 20. století. Developmentální šum zahrnuje nestandardní vývojové změny (mutace, rekombinace, poruchy) vznikající v průběhu fylogeneze i ontogeneze. Kromě sociálního darwinizmu a nejrůznějších eugenických snah, o nichž se diskutovalo dříve, se nyní diskutuje i o vlivu genů a prostředí na chování člověka (vč. kriminality a dalších jevů).

Následující kasuistika je jen jednou z mnoha ilustrací vztahu mezi genetikou a etikou. Jde o velmi diskutovaný případ vraždy, která se udala v roce 1991 a usvědčen z ní byl Stephen Anthony Mobley. Při následném procesu poukázal obhájce na fakt, že se v rodině Mobleyových vyskytly ve třech minulých generacích vraždy, ozbrojené přepady, znásilnění a jiné antisociální chování.

Tuto situaci dala obhajoba do souvislostí s výzkumem H. G. Brunnera v Holandsku, který se zabýval rodokmenem, v němž se případy nevyprovokovaného násilí, rváčství, žhářství, loupeží a exhibicionizmu vyskytovaly nápadně často, nejméně u devíti mužských členů rodiny z 24 zkoumaných žijících příbuzných. U těch problémových byla identifikována porucha na chromozomu X, v místě genu pro monoaminoxidázu A (MAOA), u ostatních členů rodiny tuto porucha zjištěna nebyla. Gen je odpovědný za tvorbu enzymu, který kontroluje hladinu neurotransmiterů dopaminu, serotoninu, adrenalinu a noradrenalinu. Další výzkum skutečně ukázal, že postižení muži vykazovali poruchy v metabolismu těchto látek v mozku.

Pokud soud chápe v řadě případů jako polehčující okolnost narušené rodinné poměry a zanedbanou výchovu, proč by neměl brát v potaz narušené geny? Stephen Mobley byl navzdory polehčujícím okolnostem odsouzen k smrti a 5. srpna 2002 popraven injekcí. Kauza byla zřejmě první svého druhu, kdy obhajoba požadovala genetické testování, a tím otevřela diskusi, nakolik je antisociální chování člověka předurčeno geny a nakolik jsme za své chování odpovědní „**my sami**“, **na základě svobodné volby.**

Jsme schopni bez problémů hledat spojení mezi geny a nemocí, ale zdá se, že je společensky rizikové hledat spojení mezi geny a problematickým chováním. V souvislosti s projektem lidského genomu a vlivem genů na chování se totiž dostáváme do „šedé zóny“ mezi biologickou medicínou a filozofií. Geny jistě nějak ovlivňují chování člověka, ale pokud bez rozpaků rozdělujeme v této oblasti lidi podobně jako v medicíně na zdravé, přenašeče a nemocné, lze vytvořit podobné škály i v úvahách o genech „pro“ kriminální chování? Máme tak jednou s lepším poznáním konkrétních genomů právo rozdělovat lidi podle složení genomu na „problematické“ a „neproblematické“? „A pokud výchovou (či vězněním) manipulujeme behaviorální projevy jedince do jistých přijatelných mezí, proč bychom neměli z téhož důvodu provést méně bolestnou manipulaci s jeho genomem?“ ptají se zastánci genových manipulací.

Obavy z možného zneužití poznání „problematických“ genů člověka vyjadřuje i **Úmluva na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny z Ovieda 1997** (zkráceně Úmluva o lidských právech a biomedicíně), kterou naše republika podepsala v červnu 1998 a která byla již včleněna do našich mezinárodních smluv jako Úmluva č. 96/2001 Sb. Ve čtvrté kapitole, která je celá věnována lidskému genomu, se stanoví:

či. 11 *jakákoli forma diskriminace osoby z důvodu jejího genetického dědictví je zakázána.*

či. 13 *Zásah směřující ke změně lidského genomu lze provádět pouze pro preventivní, diagnostické nebo léčebné účely, a to pouze tehdy, pokud není jeho cílem jakákoliv změna genomu některého z potomků.*

Jakákoli forma diskriminace osoby z důvodu genomu je tedy zakázána. Již od dob ženevské deklarace je stanoveno, že všechny osoby mají nárok na stejnou důstojnost, bez ohledu na věk, barvu pleti, pohlaví, náboženské nebo politické přesvědčení a rovněž tak bez ohledu na fyzické nebo mentální zdraví.

Jedenáctý článek Úmluvy o lidských právech a biomedicíně je ale možné vyložit i jinak: jako přesvědčení o tom, že nad materiální stránkou člověka je ještě něco víc - svoboda jedince, schopnost modelovat výsledné chování morální volbou.

Nelze tedy na jedné straně diskriminovat člověka poukazem na jeho problematické geny - a na druhé straně jej nelze tímž poukazem omluvit za problematické chování, za které nese plnou odpovědnost.

Kdybychom chtěli rozmnožit počet definic člověka jako tvora odlišného od zvířete, mohli bychom říci, že člověk je tvor schopný a potřebný transcendence, ať již každý z nás vkládá v toto slovo cokoliv, schopný svobodné volby právě na základě této transcendence. Chápejme transcendenci jako něco, co je možným zdrojem smyslu pro každý okamžik lidského života. I člověk poučený moderní vědou o tom, „že život není než rej elektronů, než „konglomerát fyzikálně-chemických reakcí“, tuší, že poznání „vědecké“ pravdy a uvědomění si transcendence - spása jeho duše nemusí být totožné.

Při všem respektu k vědeckému poznání my, lidé, potřebujeme něco víc než pravdu. Něco, co není sevřeno snahou o výlučně objektivní, obecně platné

vědění, a co proto neuhýbá před lidskou individualitou. Zda se to může zrodit z vědy, umění, filozofie, náboženství nebo něčeho dalšího, není už podstatné. Člověk je nejen bio-psycho-sociální jednotkou, ale jeho život má také spirituální rozměr. Ovlivňuje spirituální dimenze člověka také jeho chování a jednání a má tedy i nějaký vliv na vznik a vývoj sociálních deviací? Pokud připustíme, že něco takového jako spirituální dimenze našeho života existuje (jakkoliv nelze tento vliv prokázat exaktními postupy moderní vědy), zřejmě ano. Lidé pracující v pomáhajících profesích, setkávající se s projevy lidského zla a z něj vyplývajícím utrpením a bolestí se shodují (a nemusí jít jen o lidi věřící), že v lidském jednání, zejména pokud jde o mimořádné činy a události, se často projevuje něco iracionálního, něco co nedokážeme vysvětlit jakoukoliv z výše uvedených teorií. Problémem zla se zabývají všechny filozofické a náboženské systémy.

Americký psycholog Martin Scott Peck se spirituálním rozměrem zla zabývá ve své knize *Lidé lži*.

Lidské zlo je příliš závažným problémem na jednostranné posouzení. A je také příliš rozsáhlé na to, aby jeho skutečná podstata mohla být sevřena rámcem jednotlivého stanoviska. Nakonec, je stejně tak přirozené jako osudové a nevyhnutelně mysteriózní. Nikdy se nám tudíž nepodaří dosáhnout pochopení jeho výchozí reality; je něčím, čemu se můžeme pouze přiblížit. Ve skutečnosti, čím blíže se mu přibližujeme, tím více si uvědomujeme, jak málo o něm víme, a v tím větší hrůze zůstáváme stát před jeho záhadností.....

....Zlo je k životu v opozici. Zlo je tím, co odporuje životní síle. Krátce, má co činit se zabíjením. Výslovně má co činit s vraždou - totiž se zbytečným zabíjením - zabíjením, které není nutné pro biologické přežití.

Říkám-li, že zlo má co dělat se zabíjením, nechci se tím omezit pouze na zabíjení fyzické. Zlo je také tím, co zabíjí duši. Existují rozmanité základní atributy přináležející k životu - zejména lidskému životu - jako je citění, proměnlivost, uvědomování si, růst, samostatnost, vůle. Je možné zabít nebo se pokusit zabít některý z těchto atributů, aniž by tím ve skutečnosti utrpělo lidské tělo....

....Tím, že jsem v průběhu let došel k přesvědčení o reálné existenci dobrotivého ducha či Boha, chcete-li, a k víře v reálnost lidského zla, byl jsem postaven před zřejmou intelektuální otázkou: Existuje něco takového jako zlý duch? Jmenovitě ďábel?

Na dalších stránkách popisuje své zkušenosti z exorcismu, kterého se zúčastnil. *Jako praktický vědec - za něhož se považuji - mohu vysvětlit 95 procent všeho, co se v těchto dvou případech odehrálo s pomocí tradiční psychiatrické terminologie. Co se týče exorcismu, mohl bych použít termínů vymývání mozku, odprogramování, přeprogramování, katarze, skupinová terapie a identifikace. Zbývá ovšem ještě sporných 5 procent, které tímto způsobem osvětlit nemohu. Zůstává nadpřirozené - či lépe vyjádřeno, nepřirozené.....*

....Když d'ábel konečně v jenom z případů jasně promluvil, na pacientově tváři se objevil výraz, který nelze popsat jinak než satanský. Byl to neuvěřitelné opovržlivý úšklebek totálně nepřátelské zlovůle. Strávil jsem před zrcadlem spoustu hodin ve snaze jej napodobit ovšem bez sebemenšího úspěchu. Podobný výraz jsem viděl pouze jedenkrát ve svém životě - na pár prchavých vteřin na tváři druhého pacienta. Nicméně, když se u tohoto druhého případu d'ábel konečně v plné síle projevil v průběhu exorcismu, bylo to ještě s mnohem hrozivějším výrazem. Pacient náhle připomínal svíjejícího se hada ohromné síly, který se zlostně pokouší uštknout členy týmu. O mnoho děsivější než zmítající se tělo byla ovšem jeho tvář. Oči pokrývala líná hadí strnulost s výjimkou okamžiků, kdy had vyrazil k útoku, v tu chvíli jeho oči, doširoka rozevřeny, zaplály smrtelnou nenávistí. Co mě nejvíce rozrušovalo, kromě těchto častých útoků, byl podivný pocit tíže staré padesát milionů let, která jako by se zdála vyzářovat z tohoto d'ábelského tvora.

.....Uvědomuji si, že nelze ze dvou případů vyvodit obecnou platformu, podle které by bylo možno jednoduše posuzovat další případy.

Oba případy mě dovedly k závěru, že posedlost není žádnou náhodou.

.....Domnívám se, že je velmi nepravděpodobné, že člověk se jen tak prochází po ulici, a jednoho dne na něho zpoza keře skočí d'ábel a už ho nepustí.

Posednutí se zdá být postupným procesem, který spočívá v tom, že člověk, z toho či onoho důvodu, opakovaně zaprodává sám sebe. Hlavním důvodem, proč takto jednali tito dva pacienti, byla, podle všeho, osamělost. Každý z nich trpěl tíživým pocitem samoty, a každý, v počátcích tohoto vše prostupujícího procesu, byl ochoten přijmout démona jako jistý druh imaginární společnosti. Byly zde zainteresovány ovšem i další důvody, které, jak se domnívám, by mohly hrát hlavní úlohu v jiných případech.....

V dnešním světě je moc zla a jeho moc je velká. Na tom se shodneme asi všichni, méně už na tom, odkud toto zlo pochází. Zlo bývalo připisováno působení d'áblů - padlých andělů - a d'ábel to měl ještě někdy do devatenáctého století těžké - lidé na něj věřili, věděli o něm a používali rozmanité prostředky (techniky, řekli bychom nyní), jimiž se jeho vlivu bránili. Přesto zlo existovalo. Pak ale přišel d'ábel na d'ábelský trik - přesvědčil lidi, že neexistuje, a tím si konečně ve dvacátém století uvolnil ruce. Přestalo se věřit, že existuje zlo jako takové, ale že existují pouze zlí lidé. Ty je možno a nutno napravit, vyléčit, případně izolovat, aby neškodili. Moc se nám to nedaří. Ale jak to, že se ze slušných stávají zlí lidé? Součástí zmíněné nové d'áblové taktiky bylo vymazat z povědomí to, co k takové proměně vede, sedm hlavních („smrtných“) hříchů. Připomeňme je (názvy můžeme „aktualizovat“): pýcha, lakomství, smilstvo, závist, nestřídmost, hněv a lenost. Ten poslední nám asi ani jako hřích nepřipadá, je však z nich možná nejhorší. (Lutherův překlad totiž zněl: „Trägheit des Herzens“- lhostejnost srdce.).

A jsme znovu u morálky, svobody a transcendance.

Literatura:

Fromm,E.: *Anatomie lidské destruktivity*.

Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1997 ISBN 80-7106-232-4

Hrčka, M.: *Sociální deviace*. SLON Praha 2001 ISBN 80-85850-68-0

Komenda,A.: *Sociální deviace*. Univerzita Palackého v Olomouci,
Olomouc 1999 ISBN 80-244-0019-7

Lorenz, K.: *Takzvané zlo*. Mladá fronta Praha 1992 ISBN 80-204-0264-0

Lorenz, K.: *Odumírání lidskosti*. Mladá fronta Praha 1997 80-204-0645-X

Munková, G.: *Sociální deviace*.

Nakladatelství Karolinum Praha 2001 ISBN 80-246-0279-2

Scott Peck, M.: *Lidé lži*. Votobia Olomouc 1996 ISBN 80-7198-148-6